

12. История Русовъ или малой Россіи /под ред. О. М. Бодянского. – М., 1846. – 320 с.
13. Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – СПб. – 1861. – № 3. – С. 33-80.
14. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні ідеї на Україні. – К., 1991. – 249 с.
15. Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. та авт. іст. -біогр. нарису Р. С. Мішук. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
16. Скакун О. Ф. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков: Эспада, 1993. – 156 с.

Журавель М. В., ОНЮА

МАТЕРІАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ВЛАДИ ГЕТЬМАНА В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

В данной статье автор раскрывает материально-организационные основы власти гетьмана в Гетьманщине во второй половине XVII-XVIII вв. Особенное внимание автор уделяет финансовому обеспечению гетьманов, ведению гетьманами хозяйственной деятельности, обеспечению личной охраны гетьманов и функционированию почета гетьманов.

In this Article an author reveals material and organizational support of hetman's power in the Hetmanate in the second half of XVII-XVIII centuries. The author pays special attention to financial provision of hetmans, conduction of economic activity, guarantee of their bodyguard and activities of hetman worship.

В період побудови ефективної системи влади і управління та ефективного функціонування вищих державних органів зростає інтерес до утворення та розвитку національної держави українського народу другої половини XVII – XVIII ст. Як і в ті часи, так і зараз Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу державної влади з метою впровадження нової ефективнішої її організації. Тому слід скористатись історичним досвідом державного будівництва.

Інститут гетьмана залишається мало дослідженим вітчизняною правовою наукою. До питання гетьманської влади звертались Л. О. Окіншевич, А. Й. Пашук, М. Є. Слабченко, А. П. Ткач. Останнім часом над даною проблемою працювали Л. О. Зайцев,

І. П. Сафронова, І. Б. Усенко. Проте історико-юридичних монографій з питань влади гетьмана опубліковано не було.

Історичні дослідження життя і діяльності гетьманів другої половини XVII ст. проводили В. Б. Антонович, О. М. Апанович, М. С. Грушевський, Я. Р. Дашкевич, В. О. Замлинський, Ю. М. Мищик, М. І. Костомаров, І. П. Крип'якевич, В. А. Смолій та В. С. Степанков, В. О. Шевчук.

Гетьман був главою Української держави другої половини XVII ст. Він очолював генеральний уряд і здійснював вищу законодавчу, виконавчу, військову та судову владу в країні. За виконання своїх обов'язків гетьман отримував платню натурою – пенсію. На Україні були маєтності відписані на булаву. Такими територіями на Правобережній Україні було староство Чигиринське, місто Обухів зі своєю округою; на Лівобережній Україні – Батурин із селами навкруги. Другим таким містом був Гадяч з округою і теж велика Шептаківська волость на півночі Чернігівщини. Доходи з цих маєтків і складала пенсію гетьманів.

Вже з другої половини XVIII ст. гетьмани стають найбільшими землевласниками Гетьманщини. У володіннях Мазепа на Україні на кінець його гетьманства налічувалося понад 100 тис. залежних селян. Крім того, більше 20 тис. кріпаків він мав у сусідніх повітах Росії. Таким же великим поміщиком був І. Скоропадський, що змінив його на посаді гетьмана. Скоропадському належало понад 20 тис. дворів і більше 100 тис. селян. Гетьманські володіння складались насамперед із значної кількості рангових володінь – цілих волостей і окремих сіл. Кілька суміжних сіл складали так звані “староства”, “ключи” и “дворці” [3, с. 182]. Відомий ряд староств, які об'єднували по кілька гетьманських сіл. Так, до складу Городиського староства (Бахмацька сотня Ніжинського полку) входили гетьманські сс. Городище, Бахмач, Курінь [3, с. 187]. До Підлиповського староства, або “двора”, входили гетьманські сс. Підлипове, Попівка, Гути і Стара [3, с. 240]. Царськими грамотами гетьманам надавалися нові земельні володіння. Не задовольняючись цим, гетьмани самовладно захоплювали і перетворювали на свою власність все нові і нові села. Мазепа в 1708 р. відібрав у Крупицького монастиря х. Обмочів з багатими риболовецькими озерами і с. Кочурівку в Ніжинському полку [3, с. 273-274]. Скоропадський забрав “на свою особу” с. Липовицю в Прилуцькому полку [3, с. 184].

Одним з найбагатших гетьманських володінь вважалось Ямпільське староство (в Ніжинському полку). Крім м. Ямпіль до нього входили сс. Порохонь, Орлівка та Усок. Під час гетьманства Мазепи тут діяли 12 млинів, скуплених гетьманами у попередніх власників або збудованих ним [3, с. 500-501]. У старостві були великі поля і сіножаті (для косіння лише одного з сінокосів при урочищі Залоззі висилалось по 300 косарів), шинки і комори [3, с. 504]. У Прилуцькому полку гетьманські володіння – сс. Дубовий Гай, Ковтунівка, Сергіївка, Вечурка та ін. складали Дубогаївське староство. В джерелах згадуються гетьманські пасіки, гетьманські селітрени майдани з найманими робітниками і т. д.

Селяни сіл, що належали гетьманам, сплачували збори продуктами і грошима і змушені були працювати на гетьманське господарство. Про це свідчать дані по цілому ряду гетьманських володінь. Так, про с. Карильське (Батурицька сотня Ніжинського полку) в описі 1726 р. говориться: «При владении Мазепы, до двора его у год платили толко денежной оклад з двора, у кого имелись рабочие лошади и воли; и с тих узималось от лошаде и от вола по 14 коп. и всякую роботизну до двора его гетмана отбували...» [3, с. 316]. В с. Краснопіллі «до разорения г. Батурина, на ратуш Батурицкую збиралось: от рабочей лошаде по 25 коп. да от пары волов по тому ж... на каждый год... да к тому ж всякую работу отбували... Во владении бывшего гетмана Скоропадского з онога села збиралось: от рабочей лошади по 30 коп. да от пары волов по тому ж; да с пашенних земель от сохи осипного хлеба: ржи по полчетверику да овса по тому ж в год, в котором четверику великороссийской мери по б четвериков... так же и всякую работу до двора... работают...» [3, с. 318].

Гетьманські володіння давали великі прибутки. Лише з одного Ямпільського староства при Мазепі, як зазначає сучасник, «до шкатульї гетманской доходит грошей в год пятнадцать тысяч золотих» [3, с. 501]. Гетьмани одержували прибутки з десяти міст Гадяцького полку і кількох волостей – Шептаківської, Ропської, Биховської та Самбірської. Гетьмани забирали собі значну частину орендного та індуктного зборів. За свідченням Кочубея, Мазепа брав собі з цих зборів 50 тис. золотих [1, с. 129]. На користь гетьманів йшли також збори з окремих міст та сіл. Так, з Стародубського полку в 1721-1722 рр. збирались стація і показанщина «на двор рейментарский» [1, с. 129].

У гетьманів зосереджувались значні багатства. Мазепі належали ще й численні багатства (золото, срібло, дорогоцінності тощо), що становили його особисту власність. Для управління таким великим господарством у гетьманів існував цілий штат. Серед управляючих згадуються «маршалки» гетьманського двору. Таким «маршалком» при Скоропадському був А. Кондзеровський, який одержав від гетьмана с. Світличне (Прилуцький полк) [2, с. 378]. У джерелах 1713 р. згадується «маршалок» двору рейментарського «пан Йван Васильевич» [3, с. 182]. Окремими господарствами управляли «господарі». При Мазепі «господарями» Гадяцького замку були Тимофій, а потім Василь Чуйкевичі [3, с. 30]. «Господарі», очевидно, були заможними людьми. В джерелах є згадка про двір гетьманського «господаря» С. Целюрника в Батурині [3, с. 257].

Спеціальні гетьманські «дозорці» контролювали надходження доходів у гетьманський скарб від зборів з торгівлі, млинів, переправ та ін. На користь гетьмана йшла половина зборів з конотопських, підлипівських, сарнавських, веревських, озарицьких та етаранських млинів (в Конотопській сотні Ніжинського полку). За цими зборами наглядав особливий «дозорца конотоп-ских млинов панських» [3, с. 219]. У 1680 р. таким дозорцем був Ф. Судима, в 1691 р. – Ю. Хоревич. За описом Батуринської волості 1726 р., з млинів «половинная часть» йшла на користь гетьмана [3, с. 220].

Гетьманів оточував великий почет, до складу якого входили люди різних станів, які виконували різні обов'язки. На зразок польських королів і вельмож гетьмани запроваджували у себе придворні чини. Так, збереглися відомості про те, що у Мазепи був «кравчий». В універсалі Мазепи 1701 р. є згадка про гетьманського конюшого [3, с. 373].

Серед численних слуг та почету гетьмана згадуються управителі його замків («господарь замка батуринського»); один з заступників господаря замка гадяцького І. Коренецький був представником гадяцького замка на судовому засіданні в 1691 р. [1, с. 131]. Серед слуг відомі «покоевые рейментарские»; це були, як можна уявити по аналогії з польським королівським двором, пажі при гетьманському дворі. При гетьманах знаходився так званий «войсковый капеллан». За гетьманства Скоропадського ним був М. Бугаєвський, який «в 1720 году определен при резиденции гетманской в звание войскового капелланства» і залишався на цій посаді і пізніше при Малоросійській колегії [1, с. 131]. Мазепа мав власного кухаря, який, мабуть, очолював штат кухонної челяді і був при гетьманському

дворі особою немаловажною. Цей кухар мав у Батурині свій «двор» з садом, городом і «дворовим строением» [1, с. 131].

Збереглися відомості про різних ремісників, які працювали на гетьманський двір – ковалів, слюсарів, теслярів тв. ін., а також про гетьманських лікарів.

Є згадка про гетьманських челядників. Майстрові с. Митченків (Батуринська сотня Ніжинського полку) – «кузнецы и слюсари, плотники и кравцы» – до 1709 р. «делали на Батуринский запас всякие своего ремесла работы, а окладу никакого с них не было» [3, с. 277].

Особлива челядь гетьмана складалася з козаків. Наприклад, на козаків с. Полівки було накладено нагляд за гетьманським обозом спочатку лише під час руху війська в поході, а пізніше і в звичайний час. Частина цих козаків віддала великими обозними возами, які називалися в той час «палубами», тому козаки ці іменувалися «палубничими». Козаки, які доглядали возових коней, називалися «конюшевцями». За описом 1711 р. в с. Полівці показані, «поповские казаки: рейментарские палубничие – 46 дворов и конюшевцы – 29 дворов» [1, с. 132]. Козаки с. Попівки не брали участі в походах, бо «ходили на гетьманських палубах» [1, с. 132]. В пізніших описах «палубничими» були козаки, які «перед тим сотенные были, а за гетманов, в войсковых походах до палубов рейментарских наслужовали» [1, с. 132]. Палубничі об'єднувались у курінь і мали свій прапор, який давав їм гетьман. Службу при гетьманському обозі козаки виконували до смерті Скоропадського; вони звертались до Полуботка з проханням залишити їх при обозі. Кількість гетьманських «палубничих» досягла у 1723 р. 80 чоловік [3, с. 229-230]. Гетьманські «палубничие» були не тільки в с. Попівці. Серед різних груп селян с. Обмочева Батуринської сотні згадуються «палубники», «которые были у изменника Мазепы и у покойного гетмана Скоропадского на послугах, куди гетманы поедут, за ними вожували их гетманские палубы (экипажи) вместо повозников, а окладу с них некакова не биралось – 48 человека» [3, с. 274-275].

До категорії гетьманських слуг належали також і селяни, зайняті в гетьманському полюванні. До них відносяться так звані вовгогони. В с. Обмочеві, як свідчить опис Батуринської волості 1726 р., «у гетмана Мазепы и у гетмана Скоропадского были волкогонны, которые на них, гетманов, ловляли вовков и прочих зверей, а окладу с них не бирано никакого – 21 человек» [3, с. 284].

При гетьмані була також і генеральна військова музика, до складу якої в 1723 р. входили п'ять трубачів, двоє сурмачів і один довбиш. Останній у поході бив у казани (літаври), прикріплені до шиї коня. Трубачі і сурмачі грали на трубах і сурмах. На утримання цієї музики до 1708-1709 рр. виділялись грошові збори з с. Нових Млинів і з присілків: Пекарьова, Кнутів, Костирьова, Рижків (Ніжинський полк) [3, с. 291]. Музики одержували грошову плату, одягу та борошно (натурою або грошима – «борошеними деньгами» [3, с. 292].

Значною за своїми розмірами була й охорона гетьмана. До неї входили козаки так званіх засеймських сотень Ніжинського полку, що становили гетьманську гвардію. Вони не були підвладні полковнику. Про це свідчить і пізніший (1728 р.) універсал Д. Апостола, за яким засеймські сотні були прийняті «по прежнему под бунчук». «Полковник нежинский, – говорилося в цьому універсалі, – до них дела не имеет и до полного правления оных не привлекает» [3, с. 50]. Після перенесення гетьманської резиденції у Глухів ці сотні в походах становили особистий гетьманський конвой; козаки засеймських сотень знаходилися під гетьманським бунчуком. До категорії козаків, що служили при гетьмані, слід віднести й козаків, які були за гетьманським розпорядженням «отказаны от полка, а прелучены до бунчука гетманского» [3, с. 500]. Так було зроблено в 1695 р. з козаками Ямпільської сотні Ніжинського полку. При гетьманах в їх резиденції в Батурині, а потім у Глухові знаходилась охорона з піших козаків, що називалися жолдаками. Про походження жолдаків як збройної охорони гетьманів говорить в одному з донесень Полуботка до Сенату (1722 р.): «Прежных времен за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки, на стороне мешкающие, которие, помесячно приездячи, переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посылок тут же в городе или в самом дворе отправаемых употребляемы были вместо жолнеров» [3, с. 217-219].

При Мазепі було 80 жолдаків, пізніше кількість їх зменшилась до 50, а потім до 30. Жолдаки утримувались на кошти «войськового скарбу» [3, с. 221]. Вони одержували грошову плату 1 крб. на рік і хліб. На чолі жолдаків стояв отаман, якому платили 4 крб. на рік. Жолдакам видавали форму – верхній грубошерстий одяг білого кольору. При Скоропадському жолдаки утворили окреме поселення на березі р. Сейму, коло с. Старої. Це поселення дало початок

с. Жолдакам. Гетьмана охороняли також наймані (охотницькі) кінні і піші полки – «компанейци» та «сердюки». Охотницькі полки виконували головним чином поліцейські функції: вели «борьбу» з «шатостями и изменами» [3, с. 229]. Ці полки, які перебували на утриманні у гетьмана, формувались у значній мірі з випадкових елементів, мало зв'язаних з місцевим населенням, в основному з вихідців з Правобережної України, волохів та ін. Мазепа неодноразово підкреслював, що з боку рядового козацтва городових полків можна завжди чекати «шат остей», «смятения» та «непостоянства» [3, с. 231]. На протилежність цьому охотницькі полки він вважав своєю надійною опорою. В своїх донесеннях до Москви в 1688 р. Мазепа підкреслював, що в боротьбі з «малодушними» та «непостоянними» він цілком може розраховувати на наймане військо: «Охотницкого regimentу моего полки конные и пехотные суть мне надежны» [3, с. 233]. Серед гетьманської охорони в джеделах згадуються також і драгуни.

Таким чином ми бачимо, що вже з другої половини XVIII ст. гетьмани стають найбільшими землевласниками Гетьманщини. У них був великий почет, на них працювала значна кількість селян та ремісників та охороняли значні сили, сформовані з козаків, які підпорядковувались лише гетьманові.

Література:

1. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
2. Лазаревский А. Описание Конотопской сотни 1711 года. – Чернигов: Б. и., 1892.
3. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893.
4. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні /Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991.
5. Історія держави і права України: В 2 т.: Підручник / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К., 2000. – Т. 1; Розд. 5: Створення української національної держави та обмеженні її суверенітету у другій половині XVII ст. /І. П. Сафронова, Л. О. Зайцев.